

Syrly toslamalaryň pidalary: Boýun almagyň düşen gymmaty

Category: Kitapcy,Romanlar,Sözler,Taryhy makalalar,Türkmen dili

написано kitapcy | 23 января, 2025

Syrly toslamalaryň pidalary: Boýun almagyň düşen gymmaty ► 4:
«BOÝUN ALMAGYŇ» DÜSEN GYMMATY

DSU-nyň, İçeri İşler Halk Komissarlygynyň hem-de Döwlet Howpsuzlyk Komitetiniň jaýlarynyň öñünde bolup geçýän elhençlikler barada ençeme eserler ýazylypdy. Öz borjuna, eden kasamyna dönüklik edip, garşydaş duşmanlaryň tarapyna geçen çekistler barada-da diýseň gyzykly kitaplar ýazylypdy. Olardan başga-da, ady tutulan şol organlaryň ähtiýalan, doñýürek, dini-imany ýada salmaýan demir penjeli derñewçileri barada gürrüň berlip, olaryň gylyjyndan gan damýan diktatoryň gullugyna häzir bolup durandygy hakda döredilýän eserleriň kerweniniň häzirki wagtda hem yzy üzülenok. DHK-nyň işgärleri hem-de ol ugurdan ozal işlän adamlar hakda ähli ýurtlaryň ýazyjylary, žurnalistleri, syýasatçylary, hatda hudožnikleri depe saçyň üýşürip biljek eserler döredýärler. Olar barada ençeme iniňi düýrukdirýän çeper, dokumental filmleri surata düşürýärler. Radio, telewideniye hem, göýä diýersiň, durmuşda bolýan aýylgançlyklary beýan etmekde kem galyp barýan ýaly adamlaray hopukdyryjy gepleşikleri gaýgyrman berýärler. Bu zatlara kesesinden syn edeniňde wagtal-wagtal: «Saklanyň, siz kimi masgaralaýarsyňz?!» diýip gygyryberesiň gelýärdi.

Bu zatlar barada gürrüň bermek bilen meniň haýsam bolsa bir adama nägilelik bildirmek ýa-da bir adamý aýyplamak niýetim ýok. Ýöne 13 tomdan ybarat bolan materiallary üns berip setirme-setir okap çykanymdan soñ özümde dörän duýgulary, pikirleri beýan edesim gelýär. Edebiyatçı we taryhçy bolanyň üçin men wakalary bolşy ýaly obýektiw beýan etmäge çalşaryn, sebäbi dokumental faktlaryň güýji, täsiri meniň ýazyjylyk duýgymdan rüstem çykarmyka diýýärin. Ýagdaý şeýle bolsa-da,

meniň ýazyjylyk duýgymyň kä halatlarda ýylp edip ýuze çykmagam ahmaldyr. Türkmenistan SSR-niň DHK-nyň arhiwi bilen Hruşýow döwründe aralaşan «maýylganlykda» ilkinji gezek iş salşypdym. Men şol wagtlar türkmen razwedkaçysy Aga Berdiýew barada dokumental powest ýazmak üçin material toplaýardym. Aradan esli wagt geçenden soñ powest çekistler barada ýazylan üç sany kitaba öwrülipdi. Ol kitaplar SSSR-iň Döwlet Howpsuzlygy Komitetiniň geçiren konkursynda baýrakly orna eýe bolupdy. Soňra romanlar («Säherdäki salgymalar», «Sary dominionyň kölegeleri», «Tepbedi okalanlar», «Jahanda uruş barýarka») köp dillerde, şol sanda daşary ýurt dillerinde hem çap edilipdi. Ýazylan zat bozulmaýar. Kagyza ýazylan her bir söz çapylyp daşyň ýüzüne ýazylan ýaly uzak ýyllara gidýär.

Totalitar düzgün höküm sürüp başlan döwründe organlaryň derňew işgärleri başga bir jemgyyetde, başga bir düzgünde ýaşan adamlaryň ozalky ötüren ömürlerinde eden işlerini dörjeläp, olara jenaýatçylykly aýyplary yüklän bolsalar, durmuş bilen deň gadam urmagy başarıyan ýazjylar ýada döredijilik äleminiň beýleki wekilleri şol derňewcileriň eden-etdilikleri barada eserler döretmeli dälmışmi? Ol eserler häzirki döwlet gurluşugynyň düzgünine bap gelenok diýip olary ýaýratmakdan howatyr edilse, onda «durgunlyk» döwri at berlen döwürde dörän, biziň buýsanç bilen ýatlaýan eserlerimiziň ählisiniň üstüne gum süräýmeli diýildigi bolmaýarmy? Eger biz öz pajygaly geçmişi ýatlap durmasak, onda biziň olaryň ugurýolunyň bir pele düzgün edilendigini, ýagny olaryň ählisiniň bir körükden çykandygyny ýadymyzdan çykardygymyz bolmaýarmy näme? Eger biz geçmişimiziň garaňky böwründe bolan elhençlikler, masgaraçylykly öwrümler barada söhbet açman, diňe täze nesli taýýarlamak, ösdürmek ugrunda işler alyp barsak, onda geçmişde bolan şol elhençligiň geljekde hem gaýtalanmagy ahmaldyr. Geçmişti ýatdan çykarmak bolmaz. Onuň salan ýaralary diňe bir diri galan adamlara yza berip durman, eýsem bütin jemgyýetiň teninde jerhet baglap durandyr. Durmuşyň üýtgewsiz duran bir zat däl-de, onuň mydama hereketdediği, üýtgäp durýandygy – dünýe döräli bäri aýdylyp gelinýän hakykat. Ýagdaý şeýle bolandoň, öz pikirini üýtgedýän

adamlary hem kötekläp durmak gerek dälmikä diýýärin. Diňe uly agyr daşyň aşagyndan suw akyp geçmeýär. Galan ýerlerde nähili hem bolsa, bir özgeriş bolýar. Täze açýşlar, täze düşünje, dünýä täzece göz ýetirmek adamyň öñki pikirine düýbünden garşy çykmagyna sebäp bolar ahyryn. Biz ýaňy-ýakynda-da dine garşy çykýardyk, onuň öñ ýanynda «halk duşmanlaryny» näletleýärdik, «duşmanlary» paş edýän «ýiti gözlüleri» taryplaýardyk. Staline Allatagala ynanan ýaly ynanýardyk, ol ölende ahyrzaman goparmyka diýip pikir edýärdik... Biziň olar barada beýnimize dyngysyz dykalanýan resmi zatlardan başga, heý bilyän zadymyz barmydy? Biziň köpümüz şol aýdylan resmi zatlardan başga zat bardyr öýdüp pikir hem etmeýärdik...Öñki gezek arhiwe yüz tutanymdan soň aradan esli wagt geçirip, henize čenli gizlinlikde saklanylýan arhiwe yüz tutmaly boldum. Bu gezek welin meni arhiwe goýbermediler. Ol ýerde işleýänler köne tanşym bplany üçin dokumentler esasynda birnäçe sprawkalar ýazyldy, ol sprawkalar ençeme ellerden, ençeme gözlerden geçdi. Ahyryn hem maňa meniň işim üçin derwaýys gerek dokumentler berilýän, DHK-nyň haýsydyr bir činowniginiň tanyşmak mümkünçiliği bar diýip hasap edýän dokumentleri berildi. Bu ýagdaý, elbetde, meni kemsidipdi, mertebämi peseldipdi, ýöne biz «döwlet bähbidi göz öñünde tutulýar» diýlen mahalynda öz bähbidimiziň maňlaýyndan bat bilen itekläp, kalbymyzda dörän öýke-kinäni ýuwutmaga endik edipdik. Şeýle terbiye islesek islemesek biziň gursagymza dykalanyp salnypdy. Hakyna seretseň welin, üstünden ýarym asyrdanam gowrak wagt geçen materiallary şu döwürde gizlin saklap ýörmegiň nämä geregi barka?Bu ýagdaý uzaga çekmeli däldi. Biziň halkymyzyň şatlykly hem-de gam-gussaly geçirgen döwrüniň her ädiminj beýan edýän materiallary gujagyna gysyp oturan arhiw ahyryn dil açmalydy. Ýogsa bolan wakalary bolşy ýaly takyk beýan etmek asla mümkün däl ahyryn.

1992-nji ýylyň 27-nji maýynda Arkadiý Waksberg «Литературная газета»-da:

«*Eger şol döwrüň çekistleriniň mirasdarlary hem-de olaryň işlerini dowam edijiler Otuz ýedinji ýylда (ýyl bu ýerde umumylaşdyrylyp alynýar) bolan hakykata doly göz ýetirip, onda*

hereket eden ganhorlar bilen bigünäleri aýyl-saýyl etjek bolsalar, onda şol ýyllaryň ähli dokumentleri bütin aýdyňlygy bilen olara aýan edilmelidir. Ýogsa ol döwrüň ähli organ işgärleri islesek-islemesek, biziň aňymyzda diňe ganhorlar hökmünde yz galdyrarlar» diýip ýazypdy...

Türkmenistanyň Garaşsyz döwlet diýip jar edilmegi biziň aňymyzda täze pikir döredip, geçmiş barada täzece pikir ýöretmegi talap edýär. Täzece pikir ýöretmek diýmek könece pikirlenmegi unutmak diýmekdir.

Türkmenistanda geçirilen milli bölünüşik ýerli halkyň umydyny ödemändi. Ozal aýdylyp geçilişi ýaly, XX asyryň başlarynda Türkiye (Osmanly döwleti) Orsyýet tarapyndan ezilýän türki halklaryň hemaýat gözläp ýmtylýan ýerine öwrülen bolsa, ol ýagdaý asyryň aýagynda hem gaýtalanypdy: Türkiye ýene-de ozalky SSSR-iň sostawyndaky Orta Aziýa halklary üçin nusga alarlyk derejede belende galypdy.

Türkiýä ýmtylmak ideýasy patyşa Russiyasy döwründe-de, sowetler döwründe-de elhenç jezalara duçar edilipdi. Indi bolsa onuň ýaly ideýada hiç hili jenaýatyň ýokdugy aýan boldy. Dogrudanam, onda nähili jenaýat bolup biler? Türk halky asly bir dogan hasap edilýär. Ata-babalarymyz «Donuň täzesi gowy, dostuň könesi» diýip aýdypyrlar ahyryn.

Täze düşünje, täze pikir mundan ozal ýedi möhür basylan materiallary döwüň jany ýaly edip saklayan arhiwe bolan garaýsy hem üýtgetmelidi. Sebäbi hasabatlar üçin alınan bölejik materiallar ýa-da bolmasa, sykylyp şiresi ýuwulan sprawkalar esasynda hakykat čuňlugynda bolan wakalara göz ýetirmek asla mümkün däldi. İne, bu gün Türkmenistanyň Howpsuzlyk Komitetiniň (hazıırkı Milli Howpsuzlyk Ministrligi) dokumentleriniň asyl nusgası meniň ygtyýaryma berlipdi. Ençeme tomlarda saklanan dokumentlere göz gezdireniňde bir wagtlar olaryň düýpli redaktirlenendigi mälüm bolup durdy. Emma näçe düýpli redaktirlense-de, derňew işini alyp barýanlaryň hakykatdan, adalatlylykdan örän uzakdadygyny welin hiç hili redaksiýa syryp-süpürip aýryp bilmändi. Temeni haltada gizläp bolmaz diýip hak aýdypyrlar. Derňew işini alyp barýanlar sorag edenlerinde düzýän protokollaryny haçanam bolsa, bir wagt

«Keseki gözler» okar diýip pikir etmedik bolsalar gerek. Eger şeýle pikir olaryň kellesine gelen bolsa, onda protokoly beýle düzmezdiler.

Berdiýewleriň «öz günälerini» boýun alýandygy, esasanam Kakajanyň boýun alandygy baradaky maglumat meni öz erkime goýmaýardy. Onuň aňyrsynda syrly bir zat bar ýaly bolup durdy... Aslynda hiç ýerde bolmadyk gurama gatnaşandyhy onuň boýun almagy akla sygar ýaly zat däldi. Munuň özi hiç bir sebäpsiz meýletinlik bilen öz boýnuňa özüň ölüm syrtmagyny salan bilen des-deň ahyryn. Belki, Berdiýewler bilen derňew işini alyp barýanyň arasynda bir gara bir gara diýen ýaly «söwda» bolup, onda goýlan «baha» ilki Berdiýewleri kanagatlandyryp, soňra bolsa, aldaw toruna düşendiklerini bilip, öňki beren görkezmelerinden aýgytly görnüşde boýun towlandyrlar. Belki, şol «söwdada» iki tarap üçinem amatly syrly bir bardyr? Belki, Bekkiniň sorag mahaly aýdan: «käbir adamlaryň aralarynda edilýän gürrünlere salgylansaň... onda rewolýusiýa garşı gurama bar diýip aýdyp boljak» diýip, gümürtik jogap bermegi hen şol ýerde bir syryň bardygy sebäpli bolmagy ahmaldyr.

Onsoňam tussag edilen adamyň kysmaty derňew işini alyp barýan adamyň elinde bolany sebäpli töötänen başyňa düşen elhenç jezalardan sypmak üçin derňewçi bilen aç-açan gürleşilip, erkinlige çykmagyň bahasy kesilýän bolmagam mümkindi. Yöne olar ýaly gürrüňler protokola ýazylýarmy näme. Gözleriniň ody alınan adamlar özleriniň günäleriniň ýokdugyna gözleri ýetip dursa-da, maňlaýlaryna «günäkär» diýen tagmanyň basylmagyndan heder edip, ýalan wadalara ynanyp, derňew işini alyo barýan adam nähili ýol salgy berse, şol ýoldan hem ýoreýärdiler. Elbetde, olar daşlaryna tor gurýan zäherli möýler bilen iş salysýandyklaryny ilki bada bilmeyärdiler. Şonuň ýaly ýagdaý ýaş harby žurnalist Süleýman Tureýew bilen hem bolan bolmagy ahmaldy. Ol ilkinji sorag edilende K.Berdiýewiň aýdanlaryna salgylanyp, Bekki Berdiýewiň sowetlere garşı guramanyň hatarynda bolandygyny aýdypdy. Soň ýanynds bolan soragda bolsa, şol öňki sorag eden hyjuwly Lewşine: «Meniň öňki beren maglumatlarymy ýalan diýip hasap etmeli, sebäbi K.Berdiýew ol barada hiç zat aýtmandy. Men ol sözleri derňew alyp barýan

maňa iň ýokary jeza – ölüm jezasy beriljekdigini aýdanyndan soň, akyl-paýhasyma erk edip bilmäniň sebäpli aýtdym. Eger siz meni rewolýusiýa garşy göreşyän adam hasap edýän bolsaňyz, size maglumat bermekden boýun towlaýaryn»[1] diýipdi. Düşnüsiz zatlar näçe diýseň bar. Näme üçin Öwezbaýewden, Böriýewden we başga birnäçeden edilen soraglar akgynly gidýärde, Berdiýewlerden edilen soraglarda häli-şindi garaşylmadyk wakalar ýüze çykyp, bir eýlæk çekilýär, birem beýlæk çekilýär? Şewki Bektöre bilen Kakajan yüzleşdirilip sorag edilen mahalynda ol: «ýagdaýym örän ýaramaz bolandygy sebäpli akyl-huşum ýerinde däldi» diýärdi. Şol wagt Kakajana täsiri uly güýçli derman berlipmi ýa-da täsiri ondanam güýçli başga bir usul ulanylýpmy ol belli däldi. Yöne onuň: «Ýagdaýym örän ýaramaz bolanlygy sebäpli akyl-huşum ýerinde däldi» diýeni welin bellidi.[2] Aradan uzak hem agyr ýyllar geçenden soň Kakajan Berdiýew möhletini dolduryp 1949-njy ýilda dolanyp gelipdi, yone şonda-da ýerli organlar tarapyndan häli-şindi çagyrylýardy, soraglar edilýärdi, umuman, onuň çekeleşigi ýetýärdi. Şonda ol öz döwründe haý-haýy dag aşan «TA» guramanyň bolandygyny inkär edipdi. Soňra bolsa, hut özüne we hiç bir günäsi bolmadyk ýoldaşlaryna töhmet atandygyna ökünýärdi. Şeýle ýagdaýyň ýüze çykmagyna nämäniň sebäp bolandygyny aýdanda: «Akyl-huşum başdan uçup, telbelik katdyna ýeten wagtym aýdan zatlarym hakykata bap gelýän zatlar däldi»[3] diýärdi.

Ol döwürde, ýagny 1949-njy ýilda Stalin diridi, döwleti onuň sütemkär dikmeleri dolandırýardı. Ýagdaý şeýle bolansoň K.Berdiýew bir wagtlar özünden sorag edilende özüne garşy ulanylan usullar barada hiç zat aýtmandyr, eger aýdanam bolsa, ol aýdylan zatlar protokola girizilmändir... Derňew işlerini geçirilýän wagtda ony uran bolmaklaram, aç-suwsuz saklan bolmaklaram, akyl-huşuny üýtgedýän däri-dermanlar ulanan bolmaklaram ahmaldy, yone ol belli däldi. Alnyp barylan derňew işiniň ýene bir häsiýetli tarapy bar. Ähli dokumentler rus dilinde alnyp barlypdyr. Berlen birnäçe maglumatlar, düşündirişler bolsa türkmen dilinde beýan edilip, arap elipbiýinde ýazylypdyr. Ol döwürde derňew işlerini alyp

barýanlaryň arasynda türkmen dilini bilyän ýekeje-de adam bolmansom, ol dokumentler terjjme edilende asyl nusgasynyň ähli öwüşginleriniň berlip bolunmajagy düşnükli bolsa gerek. Dokumentleriň hemmesi diýen ýaly maşynkadan geçirilipdir. Diňe alnyp barylýan derňew işine garşy bolan görkezmeler gol bilen ýazylyşy ýaly galdyrylypdyr. İş bilen tanşylan wagtda diňe maşynkadan geçirilen zatlar okalyp, golýazmalar ol diýen üns berilmändigini anyklamak kyn däldi. Sebäbi ol görkezmeler galagop adamyň bulam-bujar erbet poçerkde saralyp giden kagyza galam bilen ýazan zatlarydy. Gözüne agram salyp olary okajak bolan adam boldumyka berin. Dokumentlerden mälim bolşuna görä, Berdiýewler derňew işini alyp barýanlaryň eden umydyny ödemändirler. Onsoň derňew işleri olaryň garşysyna «esasy aýyplaýjyny» çykarmaly boldular. Ol aýyplaýja Şewki Bektöre diýilýärdi, ol säwlik bilen Türkmenistana düşen Türkiýäniň graždanydy. Ol hem «Türkmen Azatlygy» boýunça alnyp barylýan iş esasynda tussag edilen adamlaryň biridi.

[1] Şol ýerde, t 3, sah 397;

[2] Şol ýerde, t 3, sah 214;

[3] Şol ýerde, t 2, sah 64. Taryhy makalalar